

MOGOBE RAMOSE

UBUNTU

STROOM VAN HET BESTAAN ALS LEVENSFILOSOFIE

ten have

UBUNTU

Inhoud

Voorwoord 7

Mogobe Ramose

**Inleiding: Dans, denken en zijn –
Dynamiek van Afrikaanse filosofie 10**

Henk Haenen

1. De filosofie van ubuntu en ubuntu als filosofie 29

2. Religie door ubuntu 47

3. Geneeskunde door ubuntu 75

4. Recht door ubuntu 81

5. Politiek door ubuntu 109

6. Bantu Biko en de Bantoeconomie 127

7. Ecologie door ubuntu 132

8. Globalisering door ubuntu 141

Noten 181

Dankwoord 207

Voorwoord

Mogobe Ramose

Of we nu in iets opwindends opgaan of ons gewone saaie leven leiden, het komt misschien niet vaak bij ons op dat we dat doen op een van de continenten van onze enige bewoonbare planeet, Moeder Aarde. Er zijn mensen die vrijwel nooit een gedachte wijden aan het continent Afrika. Anderen denken er soms vluchtig aan als het continent waarop de grote massa in materiële en intellectuele armoede leeft, en waar honger en ziekten tot heel wat sterfgevallen leiden die te voorkomen zouden zijn geweest. Dan zijn er nog mensen met verstand (al ontbreekt het hun meestal aan engagement) voor wie deze staat van Afrika – als dit beeld klopt – geen toeval is. De gezondheid van de ‘derde wereld’, om de titel van MacDonalds boek aan te halen, is ‘gegijzeld door de rijkdom van de eerste wereld’.

We leven in een tijdperk dat diepgaand en haast onomkeerbaar is aangestoken en aangetast door de wereldwijde dodelijke ziekte ‘pecunimanie’, de blinde, bandeloze en inhumane liefde voor geld en rijkdom. In de internationale politiek hebben machthebbers die ‘meer gelijk zijn dan anderen’ de stier Afrika gecastreerd. Waar het gaat om de

internationale economische betrekkingen, hebben soevereine staten, bevangen door pecunimanie, met de dubieuze medewerking van sommige Afrikanen van Afrika een bekende melkkoe gemaakt: zij moet de kalveren vetmesten die, hoofdzakelijk in één deel van de wereld, in overdadige luxe leven.

Ook waar onderwijs verplicht en gratis is en de bronnen van kennis overvloedig en met één muisklik beschikbaar zijn, zijn er nauwelijks mensen te vinden die zich er echt van bewust zijn dat Afrika de moeder van de mensheid is, de wieg vanwaaruit de mens tot wasdom werd gebracht, waarna hij gereed was ‘de wereld te bevolken’, zoals een tekst in het Nationale Museum van Hongarije in Boedapest luidt; of om een tekst uit het Nationale Museum in het Ethiopische Addis Abeba te citeren: ‘De wereld werd Afrikaans.’ Nu Afrika als moeder van de mensheid, als oorspronkelijke, ongeëvenaarde *mater preciosa*, in vergetelheid is geraakt, is het verworden tot de *mater dolorosa* die we er nu in zien.

Het herstel van de schoonheid van Moeder Afrika als *mater preciosa* is een fundamentele, ethische kwestie van gerechtigheid – zowel epistemologisch als sociaal gezien – in Afrika’s internationale betrekkingen. Het hedendaagse Afrika is niet ziende blind, als het ziet hoe herlevend nationalisme ervoor zorgt dat enerzijds staten die in stukken waren opgedeeld worden herenigd, anderzijds staten die in het verleden onder dwang waren gevormd weer worden ontmanteld. Afrika kijkt niet passief toe hoe Griekenland in zijn economische doodstrijd weer het hok in wordt geknuppeld, terwijl iedereen met beleefde teleurstelling het hoofd buigt voor de Brexit. ‘Ontwikkelingshulp’, een eufemisme voor knechting door schulden, maakt het historische, structurele, systemische en systematische onrecht niet goed dat Moeder Afrika nog steeds wordt aangedaan.

Er bestaan talloze studies over ontwikkelingshulp, die

allemaal uitgaan van een epistemologisch paradigma dat lichtjaren verwijderd is van de dagelijkse praktijk van het overleven van de grote massa armen in Afrika. Je moet ver voorbij de noten zoeken om bijvoorbeeld iets te vinden over de rol van de kameel en de ezel, over opgedroogde putten en eindten moeten lopen, in veel economieën van het hedendaagse Afrika. De epistemologische gerechtigheid vereist dat Afrika voor zichzelf opkomt in zijn eigen moedertaal. Eeuwenlang is Afrika het zwijgen opgelegd met een ijzeren mondklem, toen zijn dochters en zonen oceanen over werden gesleept naar verre, onbekende landen om daar te worden gedwongen tot eentonig werk ten einde anderen te verrijken. De sociale gerechtigheid vereist dat Afrika uit zijn economische slavernij wordt bevrijd, die overduidelijk voortduurt in bijvoorbeeld de CFA-munteenheid.

Dit boek is geschreven in het licht van bovengenoemde ervaringen. Het is geschreven als een oproep om bij te dragen – en wil ook zelf zo'n bijdrage zijn – aan de dialoog die waarheid, gerechtigheid en vrede beoogt onder alle kinderen van Moeder Aarde die een onvolledige, vertekende genealogie hebben zolang Afrika geheel buiten beschouwing blijft.

augustus 2017

Inleiding

Dans, denken en zijn – Dynamiek van Afrikaanse filosofie

Henk Haenen

Positiebepaling

Toen mij gevraagd werd een inleiding te schrijven voor *Ubuntu. Stroom van het bestaan als levensfilosofie* van de Zuid-Afrikaanse hoogleraar filosofie Mogobe Ramose, vatte ik dat op als een eer en een blijk van vertrouwen.

Tegelijk voelde ik schroom om als niet-Afrikaanse man deze levensfilosofie in een paar hoofdstukken te introduceren. In zekere zin is dit een waagstuk. De opzet echter om voor een Nederlandstalig publiek een verrassende levensvisie toegankelijk te maken, betekende een aantrekkelijke uitdaging. Dit temeer omdat mijn mentor Afrikaanse filosofie, Heinz Kimmerle, met Mogobe Ramose bevriend was en Heinz vanaf het begin dat ik contact met hem had de Engelse versie van het voorliggende boek aanraadde.¹

In een uitvoerige recensie beoordeelde hij dit werk als een originele benadering van Afrikaanse filosofie waarbij hij wees op het grote belang 'aandacht te schenken aan het zorgvuldige en vernieuwende taalgebruik dat tot een fris begrip leidt van een heel aantal woorden'.²

Het vertalen van een boek over ubuntu-filosofie is een bijzondere opgave. Dat geldt niet alleen voor het Engels naar

het Nederlands, maar vooral voor Afrikaanse talen, zoals het Zulu, Sotho of Kikuyu, naar een westerse taal. Dat vergde veel creativiteit en taalbehendigheid van Mogobe Ramose. Ubuntu-besef is namelijk sterk met Afrikaanse talen verbonden, zowel wat betreft grammaticale structuur als semantiek. Hoe is deze basis van ubuntu in een westerse taal over te brengen? Een aspect daarvan viel mij geregeld op: de ing-vorm, de Engelse *gerund*. Als representatief voorbeeld noem ik hier de typering van de menselijke werkelijkheid: 'dance of being'. De beweging zit er met deze vertaling dubbel en dwars in en tussen neus en lippen wordt er ook de animistisch afgestemde betrokkenheid van de mens op de hem omringende werkelijkheid mee aangegeven. Ubuntu kwam en komt als levensoriëntatie in veel landen ten zuiden van de Sahara voor, maar heeft ook het Westen veel te vertellen.

Ubuntu. Stroom van het bestaan als levensfilosofie is een rijk boek dat ons uit een westerse slaap kan wekken. Een wake-upcall, om al te vanzelfsprekende opvattingen over leven, mens en maatschappij vanuit een andere invalshoek te bezien. Het roept op tot gezamenlijk praktisch handelen waarin wederzijdse zorg en het delen van verantwoordelijkheden, van de rijkdommen van de aarde en van menselijk potentieel vooropstaan. Ramose markeert in zijn filosofie de verschillen tussen de ubuntu- en westerse filosofie om het onderscheiden, eigen karakter van Afrikaanse filosofie uit de verf te doen komen. Dit doet hij aan de hand van een aantal samenhangende aspecten, zoals religie, medische zorg, rechtspraak, ecologie en globalisering. De verschillen tussen ubuntu en het Westen worden daarbij benadrukt. Dit kan de indruk geven dat deze onoverbrugbaar zijn, hetgeen niet de opzet van het boek is. Het gaat eerder om de visie van complementariteit: hoe kunnen westerse filosofie, wetenschap en techniek en Afrikaanse

levensfilosofie elkaar aanvullen en verrijken? Daarvoor is het wel nodig om eerst de Afrikaans-filosofische stem helder door te laten klinken. En dat is wat dit boek, dat zich goed in etappes – per hoofdstuk – laat lezen, beoogt. Met name het eerste hoofdstuk over ubuntu als filosofie en het hoofdstuk over Bantu Biko maken de specifieke Afrikaanse toonzetting van ubuntu-filosofie duidelijk. De Afrikaanse stem is tijdens een langdurige periode van westerse kolonisatie gedimd en verdraaid, alsof die er niet toe deed. Ubuntu-filosofie is vanwege die historische achtergrond tegelijk strijdbaar. Die geschiedenis van onderdrukking maakt het pittige en ook provocatieve karakter ervan begrijpelijk. Deze stijl zet aan tot discussie.

Afrika op drift

Het nieuws dat over Afrika dagelijks de westerse huiskamer binnenkomt, is op een uitzondering na negatief. Burgeroorlogen in Soedan of de Republiek Congo met alle wredeheden die daarmee gepaard gaan, voedselschaarste, mensen op de vlucht, epidemische ziektes die om zich heen slaan, corruptie: de lijst in mineur is lang. Hoe deze werkelijkheid met de humane intenties van ubuntu, zoals deze in het eerste hoofdstuk naar voren komen, te rijmen?

Er zijn ten minste drie antwoorden op deze vraag mogelijk. In de eerste plaats is de nieuws waarde van positieve ontwikkelingen veel moeilijker spannend in beeld te brengen dan rampen en ongelukken. Het gaat in majeur meestal om langdurige ontwikkelingen, die stap voor stap verlopen. Die ontwikkelingsprocessen vragen om een intensieve, kostbare onderzoeksjournalistiek. Het karakter hiervan is niet in de eerste plaats spectaculair maar informatief en analytisch. Het zijn onze eigen verwachtingspatronen over

‘wat nieuws is’ die een disbalans tussen mineur en majeur veroorzaken.

Daarnaast is ubuntu-filosofie een *streven* naar verbetering van het leven, waarbij vitale uitgangspunten van ubuntu-als-levensstijl in een nieuwe setting kunnen worden opgenomen. Het gaat om creatieve processen: traditionele kernwaarden van ubuntu in moderne organisatievormen te vertalen. Dat zien we in de hoofdstukken over rechtspraak, politiek en ecologie duidelijk terug.

Tot slot wil ik wijzen op de periode van westerse kolonisatie waarin de oriëntatie op ubuntu in politieke, economische, sociale en religieuze zin stelselmatig werd ondermijnd of zelfs vernietigd. Dat gebeurde om de weerbaarheid en het daarmee samenhangende zelfbesef van Afrikaanse volkeren te verzwakken, om als westerse macht te kunnen overheersen. Niet alleen pasten de koloniale machthebbers het beruchte ‘verdeel en heers’ in de koloniale tijd stelselmatig toe, maar ook vernietigden zij willens en wetens ubuntu-structuren en -procedures. In het laatste hoofdstuk klinkt deze kritiek markant door.

Wanneer we nu spreken over ‘Afrika op drift’ is het goed om juist die koloniale overheersings- en vernietigingsdrift in herinnering te brengen. Dit maakt tegelijk duidelijk dat voor Afrikaanse volkeren een creatief herstel van ubuntu een culturele dekolonisatie inhoudt.

Wat heeft ubuntu ons in het Westen te zeggen?

De inspiratie vanuit ubuntu is weliswaar geënt op eeuwenoude Afrikaanse culturele en religieuze tradities, die zich in de loop der tijden ontwikkelden, maar kan daarmee niet vereenzelvigd worden. Het betreft principes die ver over cultuurhistorisch gegroeide grenzen heen reiken en als zodanig niet alleen voor Afrika, maar ook voor het Westen en andere delen van de wereld zeggingskracht hebben. Zo-

als de Zuid-Afrikaanse politiek leider Nelson Mandela het verwoordde:

De spirit van ubuntu – dat diepe Afrikaanse besef dat we slechts mens zijn via de humaniteit van andere menselijke wezens – is geen plaatselijk fenomeen, maar heeft wereldwijd bijgedragen aan onze gemeenschappelijke zoektocht naar een betere wereld.³

Deze universaliteit van ubuntu betekent een steun in de rug voor westerse landen die worstelen om hun samenleving van *multi*-cultureel tot *inter*-cultureel te transformeren.

‘Multicultureel’ impliceert immers een veelheid van naast elkaar bestaande culturele achtergronden. Het begrip verwijst naar een gefragmenteerde werkelijkheid, waarin ‘naast elkaar’, mede onder druk van immigratiestromen, steeds sterker ‘tegenover elkaar’ dreigt te worden. ‘Intercultureel’ geeft een ubuntu-perspectief aan, en zinspeelt op het streven om er als maatschappelijke groepen ‘samen uit te komen’, via dialoog, via discussie en via een actieve interesse in elkaars waardenpatronen. Verschillen, ook de pijnlijke, moeten we hierbij niet uit de weg gaan, maar grondig bespreken, opdat de sprekende mens zijn waarheid en waardigheid vindt: *humanness*. Ubuntu-filosofie kan voor dit proces van verbinding een belangrijke inspiratiebron zijn. Zo’n besef van een fundamentele medemenselijkheid kan bruggen slaan. Tegelijk houdt het ons een spiegel voor en spoort het ons aan de vanzelfsprekendheden van onszelf – over leven en sterven, individu en samenleving, geluk en misère – opnieuw te bezien, als lang niet zo vanzelfsprekend als wij dachten.

Afrikaanse filosofie is lange tijd terra incognita gebleven, in Nederland en andere Europese landen. Als er al aan-

dacht aan geschonken werd, bleef dit beperkt tot academische kringen. Gelukkig komt daar nu verandering in en zien we dat in verschillende tijdschriften, kranten en uitgeverijen meer aandacht voor deze filosofie komt.

Het filmische van ubuntu

Toen ik voor de eerste keer het fundamentele hoofdstuk over ubuntu las, kwam er spontaan een metafoor bij mij op.

Ubuntu is als Afrikaanse levensfilosofie te vergelijken met een film. De personages zijn familie van elkaar. Zij zijn op elkaar betrokken, maar hebben geregeld meningsverschillen. Het kan er pittig aan toegaan, maar de gemeenschappelijke maaltijden met het vrolijke geroezemoes van de stemmen, vernieuwen telkens de verbinding: de familie valt niet uiteen.

Deze film kent een wisseling in tempo, maar de dynamiek in de verschillende scènes blijft, of het nu om een antropologische typering gaat – mens-zijn is een *dance of being* – of om de identiteit van de mens: mens word je via de erkenning van de medemens in zijn waardigheid. Het laatste is een eenvoudige vertaling van de Zulu-uitspraak *umuntu ngumuntu ngabantu*. Die geeft de wezenlijke wederzijdse spirituele verbinding van het individu en zijn of haar gemeenschap aan, waardoor je identiteit bevestigd en bekrachtigd wordt.

Verbinding is daarbij voortdurend in beweging. Ubuntu-filosofie zoomt in op interactie, dié komt in beeld: een bezielend krachtenspel waarin de samenleving de mens als individu niet opslokt, maar hem of haar een vitale positie te midden van de medemensen toekent. De in het Westen vertrouwde tegenstelling tussen individu en collectief is ubuntu ten ene male vreemd. De twee componenten zijn beweeglijk en tot in de kern op elkaar betrokken.

In het eerste hoofdstuk van dit boek van Ramose komt het filmische, dynamische karakter van de werkelijkheidsopvatting bij ubuntu krachtig naar voren. Een film bestaat weliswaar uit foto's, momentopnamen, maar juist door een op de menselijke zintuigen afgestemde *beweging* ervan wordt de film pas film. Film en foto vormen bij ubuntu geen gefixeerde tegenstelling. Die oppositionele zienswijze is typisch westers.

Ramose zoekt in dit verband van complementariteit naar nieuwe grammaticale termen en typeert *ubuntu* als een 'werkwoordelijk zelfstandig naamwoord', *verbal-noun*. Het gaat hem om een andere grammatica waaruit een andere denkstructuur voortvloeit. Voor de westerse mens is dit even knippen met de ogen.

Evenzo onderstreept *dance of being* met het achtervoegsel *ing* de dynamiek van het zijn, een typisch Afrikaanse ontologie: niet zozeer een zijnsleer, maar een zijnsbeweging. Die heeft, net als dans en muziek, bepaalde (bio)ritmes en structuren, waarmee de mens op en top verbonden is.

Dans en muziek zijn in dit geheel van leven geen afzonderlijke kunstuiting of vrijetijdsbesteding, zoals in het Westen, maar acties, muzische handelingen, om de interactie van het leven te realiseren.

Dans en muziek lopen en springen door het leven heen. In dit verband haalt Ramose een Bantoe-spreekwoord aan: *Kosa ga e theeletswe o e duletse* (Je luistert niet zittend naar muziek). Weten en geweten betekenen beweging, die in dans en muziek symboliek en expressie vindt. Kennisprocedures (epistemologie) en menselijke inbedding in het 'zijn' (ontologie) worden hier met een Afrikaanse touch begrepen. Een mens die zijn filosofische reflectie afstemt op de dynamiek van dans en muziek, vermijdt verstarring in het denken. Resultaat: geen *statica* maar *dynamica*.

Umntu ngumuntu ngabantu – zelfkennis en strijd om de zwarte rede⁴

Umntu ngumuntu ngabantu is een Afrikaans spreekwoord dat in Bantoetalen, zoals het Zulu, Xhosa, Ndebele, in klank verschillend maar naar betekenis eender voorkomt. In het Sotho luidt het *Motho ke motho ka batho*. Het spreekwoord moet gezien worden in het licht van Afrikaanse zelfkennis. De basisvraag luidt: Wie is de mens? Anders dan bij de beroemde vier vragen van Kant – Wat kan ik weten? Wat moet ik doen? Wat mag ik hopen? Wat is de mens? – staat hier de antropologische vraag – Wie is de mens? – voorop. Dat is tekenend. De mens als geheel komt als eerste in beeld. Hij staat daarbij niet alleen in levendige verbinding met zijn of haar samenleving, maar ook met de natuur en de kosmos.⁵ De mens als geheel is dus niet – zoals bij Kant en andere westerse denkers – tegenover de natuur en kosmos geplaatst, maar juist daar middenin! Hij manifesteert zich sprekend en handelend, zoals Ramose het typeert. De mens is deel van een interactief geheel aan krachten.

De sprekende en handelende mens ligt aan het concept van het menselijke organisme als redelijk wezen ten grondslag. Het raakt in de kern de Afrikaanse strijd om als gelijkwaardige partner in het denken door het Westen te worden erkend. De mens wordt als *homo sapiens* (westerse kwalificatie) door Ramose in één adem genoemd met *homo loquens* (Afrikaanse kwalificatie). De kwalificaties kunnen niet apart van elkaar worden gezien. De denkende is tegelijkertijd de sprekende mens: *umuntu*. Deze verbinding is van groot belang omdat in westerse optiek de denkende mens in filosofie en wetenschap meestal als schrijvende mens is voorgesteld. Daarmee werd de Afrikaanse mens, dikwijls racistisch en imperialistisch, in een zogenaamde ‘evolutionaire schaalindeling’ discriminerend ingedeeld: ‘laag, zeer laag’. Hij maakte ‘immers’ dikwijls deel uit van orale cul-

turen. Ook werd door filosofen als Hegel in dit verband de Afrikaanse volkeren iedere bijdrage aan de wereldgeschiedenis ontzegd. Vooroordeel en onbegrip lagen aan deze misvatting, die in de (half)bewuste vooronderstellingen van westerse wetenschappers en publieke discussies doorwerkte, ten grondslag.⁶

Strijd om erkenning van gelijkwaardige redelijke vermogens van de Afrikaanse mens geeft aan het hele boek van Ramose een belangrijke strekking: zich van de doorwerking van cultureel imperialisme van het koloniale tijdperk te willen bevrijden. Ubuntu creëert in die zin een bevrijdingsperspectief. Niet alleen ons onderwijscurriculum, maar ook dat in Afrikaanse landen zelf is bovendien nog steeds te eenzijdig westers georiënteerd. Ook daar heeft Afrikaanse filosofie zich nog een passende positie te veroveren. Maar tegelijk biedt ubuntu een bevrijdingsperspectief voor het Westen, omdat erkenning van gelijkwaardigheid, van fundamentele medemenselijkheid onder volkeren, kan genezen van de kramp van het verleden en een antidotum kan zijn voor terecht gevreesde vernietigende oorlogen. Ubuntu wil ook in die wereldhistorische zin verbinden. Dat impliceert grote aandacht voor de zeer ongelijke verdeling van welvaart en macht op onze planeet aarde, en het streven die ten goede te keren, tot meer rechtvaardige verhoudingen.

De stille doorbreken⁷

Ramose bepleit een manifesterende filosofie en 'ubuntu is eigenlijk twee woorden ineen' duidt daarbij op een ontsluitende beweging. Die leidt tot een veelvormige manifestatie van een 'ingevouwen werkelijkheid'. De mens geeft daarmee zijn leven en samenleving zin. De menselijke conditie is in dit perspectief: al sprekend en handelend de werke-

lijkheid menselijke waardigheid te geven. Ramose noemt die waardigheid *humanness*. Dat is niet zonder meer met het woord *humanisme* weer te geven. Dit westerse begrip is immers sterk gelieerd aan de centrale positie van het autonome individu, en dat contrasteert met Afrikaans humanisme.⁸

Umuntu ngumuntu ngabantu draait dus niet alleen om een kernachtig inzicht in de vraag ‘Wie is de mens?’, maar het vraagt tegelijk naar een activerende ethiek om de samenleving, de natuur en de kosmos bewoonbaar te maken. In het hoofdstuk over ecologie komt deze duurzame passie voor de natuur expliciet naar voren. In dat proces ten behoeve van leefbaarheid op aarde wordt de stilte van het zijn (*be-ing*) – het zwijgen – al sprekend en kennend doorbroken. Conversatie, dialoog, discussie zijn dankzij het spreken mogelijk. Het opsluitend isolement wordt doorbroken, want spreken houdt bij ubuntu tegelijk goed afgestemd luisteren in. Dat geldt voor politieke of monetaire besprekingen, maar bijvoorbeeld ook voor therapeutische gesprekken, waarin het verhaal van het slachtoffer ruimte krijgt gehoord te worden.⁹

Verhalen vertellen is een krachtig kenmerk van Afrikaanse culturen en een belangrijke karakteristiek van ubuntu. Naast persoonlijke hebben ook collectieve verhalen, de geschiedenis van volkeren, een elementair recht gehoord en gerespecteerd te worden. De doorwerking van ontkenning van Afrikaanse geschiedenis (Hegel e.a.) speelt hier een naargeestige rol. Afrikaanse geschiedenis vanuit *Afrikaans* perspectief te schrijven en te herschrijven is een wezenlijk aspect van een fel begeerde Afrikaanse renaissance. Het boek van Ramose als geheel, is mede te zien als een funderende filosofische bijdrage aan deze renaissance.

Feta kgomo o tshware motho

Ramose brengt in het laatste hoofdstuk, binnen het historische kader van globalisering een ander Sotho-spreekwoord met betrekking tot menselijke zelfkennis naar voren: *Feta kgomo o tshware motho*. Wanneer de mens voor de beslissende keuze gesteld is: ‘materiële rijkdom of het leven van een ander menselijk wezen’, dan hoort hij voor het behoud van leven te kiezen. Het spreekwoord geeft een cruciale waardenoriëntatie aan, met evenveel zeggingskracht als de hiervoor geschetste aspecten van ubuntu-zelfkennis. Waardigheid van het mens-zijn impliceert dat het menselijk leven de hoogste waarde heeft. Het Sotho-spreekwoord geeft hier tegelijk een fundamentele kritiek weer op de dominante betekenis van geld in de huidige mondialisering van politieke, economische en sociale verhoudingen. Geld als waarde op zich domineert almaar meer.¹⁰ Timocratie, het regeren door en voor het geld, verdringt in allerlei vormen en differentiaties het regeren door en voor het volk, de democratie. In het laatste hoofdstuk van *Ubuntu* gaat Ramose uitvoerig op de vervreemdende en uitsluitende werking van het zogenaamde internationale marktdenken in, en ontmaskert hij een aantal sleutelbegrippen van deze ideologie.

Zo blijkt het begrip ‘competitie’ vervalst; het gaat dwars tegen de oorspronkelijke betekenis in. Competitie is etymologisch afkomstig van het klassieke *cum petere*: ‘samen te zoeken naar de beste oplossing voor het juiste vraagstuk, op de juiste plek en de juiste tijd’. In het globaliseringsdenken is ‘samen’ echter vervangen door ‘tegen elkaar’, en is het waardevolle ‘juiste’ ingewisseld voor het ‘maximale geldelijke profijt zo snel mogelijk gewonnen’. Dat ultieme doel wordt bereikt door de mededinger te verslaan en zelf een steeds groter marktaandeel te verwerven. Deze ideologie verslaat niet alleen de mededinger, maar doodt hem zelfs: zijn bestaansruimte en zijn kansen zich te ontplooi-

en tot *waardig mens* worden hem door de ideologie van ongeremde competitie ontnomen. Op het niveau van epistemologie en ontologie bespreekt Ramose dit probleem van uiterst ongelijke machtsverhoudingen in de wereldeconomie, van de beschamend lage lonen in ‘arme landen’, van de schande van uitputtende kinderarbeid. Het gaat om de *vooronderstelde* ‘wezenlijke’ uitgangspunten van de economische theorie die aan de huidige globalisering ten grondslag liggen. Het impliciete competitie- of concurrentiebegrip, met zoveel wapengekletter en vertoon gebracht, maakt mensen kapot, ontregelt samenlevingen en betekent een aanslag op de menselijke waardigheid. De vraag naar de mens – *humanness* – lijkt tot zwijgen gebracht.

Drieledige structuur van het zijn

Het centrale begrip ‘samenleving’ in ubuntu-filosofie heeft andere connotaties dan wij in het Westen gewend zijn. De samenleving bestaat niet alleen uit de levenden, die in de zichtbare wereld verblijven en er een reis maken. Ook de levende doden en de nog-niet-geborenen maken er deel van uit. Zij leven in een onzichtbare wereld. Die bevindt zich niet als horizon achter onze rug (de overledenen) of als beangstigend vooruitzicht – wat in hemelsnaam na het sterven? – maar deze levenssfeer van onzichtbare ‘geesten’ (spirituele krachten) dringt geregeld in de zichtbare werkelijkheid door. De menselijke levensweg kent hier niet de tragisch beleefde scherpe scheiding van leven en dood zoals die in het Westen veelal beleefd wordt.

Natuurlijk is er bij het overlijden van een medemens die persoonlijk gekend is, groot verdriet. Dit wordt echter niet als eenzaam te dragen verdriet gecultiveerd, maar krijgt, ingebed in rituelen die de samenleving opnieuw verbinden, een geëigende plek. Er is wel tijd voor nodig, tijd om te rouwen en verdriet te delen. Doordat mensen beseffen

dat ze met hun sterven overgaan in een andere levensvorm, en een gezamenlijke tijd van verdriet meemaken, bestaat er gereede kans dat de pijn van het sterfelijk-zijn verzacht wordt en niet massief oprijst als een verpletterende realiteit.

Ramose typeert de menselijke existentie met een driedelige structuur van het zijn, waarbij inbegrepen de verbindingen met de natuur en de kosmos. Deze opvatting van de samenleving, waarin geboorte en sterven als *rites de passage* worden beleefd en onderkend, is op een bijzondere manier verweven met verschillende generaties. Ik trek een vergelijking met de drie-generatie-woningen die op het Nederlandse en Belgische platteland bestonden, waarin oud en jong bij elkaar in- en uitliep. Vanuit ubuntu bezien is er in een dergelijke woon-eenheid echter een extra, spirituele dimensie aanwezig. De geesten van de overledenen en die van de nog-niet-geborenen worden in deze drie-generatie-behuizing meer dan eens als aanwezig ervaren. Juist deze verbinding met de gemeenschap maakt het mogelijk dat er ondanks allerlei tegenslagen, veel en met overgave gelachen kan worden.

Om volwaardig in de samenleving opgenomen te worden, zijn in ubuntu-perspectief een aantal *rites de passages* met bijbehorende rituelen vereist. Dit bevestigt de dynamische opvatting van het mens-zijn in ubuntu: de groei naar volwassenheid moet in de samenleving *als geheel* ingebed worden; dat betreft de zichtbare kant (de levenden) én de onzichtbare kant ervan (de levende doden en nog-niet-geborenen).

Animisme

Animisme is geen primitieve religie. Dat komt in het hoofdstuk 'Religie door ubuntu' helder naar voren. Door

bevooroordeelde missionarissen en eerste lichten van cultureel antropologen werd deze oorspronkelijke, Afrikaanse religie denigrerend weggezet. Animisme is een spirituele overtuiging die uitgaat van een bezield werkelijkheid, die de mens daarin als verantwoordelijke positioneert: verantwoordelijk voor zichzelf, voor zijn samenleving en voor de natuur. Zoals in alle religies of levensovertuigingen zijn er ook in het animisme kwalijke praktijken aan te wijzen. De westerse neiging deze uitwassen ervan als representatief voor het geheel te nemen, en de beeldvorming van animisme daarop vast te pinnen, degradeerde deze oude Afrikaanse religie al te vaak tot duister bijgeloof. De diskwalificatie *Heart of Darkness* is hier niet zozeer eigen aan Afrika, maar komt eerder voort uit cultuurmotieven van het Westen zelf. Het betreft een hart van duisternis, dat meer dan eens onder de verlichte filosofen en wetenschappers van naam als racistisch te kwalificeren vooroordeel aanwezig was.¹¹

Ramose heeft zijn boek over ubuntu ook als filosofisch protest tegen deze discriminerende misvattingen geschreven. Hij ziet een animistisch geïnspireerde levensfilosofie als humane weg, die niet alleen een Afrikaanse renaissance van zelfbewustzijn en weerbaarheid kan genereren, maar ook een geschenk aan de wereld als geheel kan betekenen.

Alles stroomt

Met het begrip 'rheo-mode' vergelijkt Ramose ubuntu met de dynamische filosofie van de Griekse wijsgeer Herakleitos, bekend vanwege de uitspraak 'panta rhei', alles stroomt. Dat wil zeggen: de werkelijkheid is voortdurend aan verandering onderhevig. De rivier van nu is in haar stroom een moment later alweer anders geworden. Deze dynamiek van panta rhei acht Ramose typerend voor de

denkmodus van ubuntu-filosofie. Hij drukt dit ook uit met de term ‘be-ing becoming’, ‘het wordende zijn’, waarin de potenties van *becoming*, van het tot manifestatie brengen van kennis, techniek en samenlevingsstructuren al in *be-ing* verborgen liggen. De Griekse gedachte van een chaos die door de (autonome) vormende actie van de mens op orde wordt gebracht, staat hier ver vanaf.

Ubuntu en rechtspraak

Ramose werkt de scope van ubuntu op diverse – met elkaar samenhangende – terreinen van het leven uit. Zo vergelijkt hij aan de hand van misdaad en straf tweeërlei logica: een die aan westerse rechtssystemen en een die aan ubuntu-rechtsopvattingen ten grondslag ligt. Het betreft tegelijk een epistemologische kritiek, namelijk op de westers formele juridische benadering, die alleen het geschreven recht als valide en legitiem aanmerkt. Mondeling overgeleverde rechtssystemen, die dikwijls in Afrikaanse culturen voorkwamen, werden door kolonisten vanaf de zestiende en zeventiende eeuw niet erkend, als hun strekking al werd begrepen, wat vaak niet het geval was. De eis dat wet pas wet is en rechtspraak pas rechtspraak wanneer dit door schriftelijk vastgelegde regels wordt geborgd, gaf de westerse veroveraar van Afrikaanse producten, grondstoffen, handelswegen en landbouwareaal een ‘culturele legitimatie’. Waar niets schriftelijk was vastgelegd bestond geen rechtmatige eigenaar, zo was de redenatie. Koloniale beroving van Afrika werd ‘verkocht’ als deugdelijke actie in het kader van een *mission civilisatrice*. Mede tegen deze pijnlijke historische achtergrond dient het alternatief van ubuntu-rechtsopvattingen begrepen te worden.

Ramose benadrukt in ‘Recht door Ubuntu’ dat de westerse visie op de wet gebaseerd is op een abstracte voorstel-

ling van het individu als verantwoordelijk subject. Deze toegekende centrale positie van het individuele subject is een uitvloeisel van een modern westerse kennisprocedure. De werkelijkheid wordt daarin als een geobjectiveerde realiteit tegenover het menselijk individu gezien.

De *stroom* aan gebeurtenissen en levensprocessen naar ubuntu-visie wordt in de westerse rechtsgang ‘gefotografeerd’ en ‘gefragmenteerd’ om een beheersbaar overzicht te krijgen. ‘Foto’ na ‘foto’ wordt bekeken en al die foto’s worden naar abstracte rechtsregels in categorieën op tafel gelegd: de aard van het delict, de wijze waarop het delict werd begaan, de gehanteerde wapens, de omstandigheden waarin de misdaad plaatsvond, de motieven van de verdachte, de psychische gesteldheid van de verdachte voor, tijdens en na het delict, de sociale en maatschappelijke relaties die de verdachte onderhield en onderhoudt, de ... : er zijn veel stilstaande beelden die met elkaar in verband worden gebracht. En voortdurend werkt bij het bezien en beoordelen daarvan – ook in het licht van schriftelijk vastgelegde jurisdictie – de rationaliteit van het individuele subject door. Dié wordt aansprakelijk gesteld, dié is verantwoordelijk voor zijn of haar daden. Hij of zij had beter kunnen weten!

Ubuntu-rechtsopvatting onderkent de persoonlijke verantwoordelijkheid voor misdaden, maar plaatst die in een ander raamwerk. De sociale inbedding van de mens wordt er in ubuntu principieel bij betrokken. Een misdaad begaan tegenover een ander individu is evenzeer een misdaad tegenover de samenleving als geheel. Het *leven* van de wet is verstoord en dient daarom zo goed mogelijk hersteld te worden. De woonruimte van de samenleving is beschadigd en moet zo goed mogelijk hersteld worden. Ramose drukt dit verschil in wetsopvatting kernachtig uit: ‘Terwijl de rechtspersoon in het Westen dus *binnen de grenzen van*

de wet moet leven, onderwerpt de rechtspersoon in Afrika zich aan het gebod om *de wet te leven*.¹²

De westerse opvatting van wet en recht plaatst het geschreven corpus van de wet voorop. Vanuit de ubuntu-visie wordt het recht echter in de eerste plaats concreet beleefd en geleefd. Hier komt sterk tot uitdrukking dat *ubuntu* een *levensfilosofie* is. Herstel van harmonie in de gemeenschap staat voorop. En daarbij zijn, zoals eerder gezegd, ook de voorouders en nog-niet-geborenen uitdrukkelijk in beeld.

Weten en geweten zijn vanuit de ubuntu-optiek met hoofd én hart veel concreter in de rechtsgang betrokken dan in het Westen. Sociale determinanten worden er beslissend zwaarder gewogen. Dit kwam treffend tot uitdrukking in de werkwijze van de Zuid-Afrikaanse Waarheids- en verzoeningscommissie. Die bracht onder voorzitterschap van Desmond Tutu vanaf 1995 de misdaden die tijdens de Apartheid waren begaan, via een alternatieve rechtsgang voor het voetlicht. Daders werden in rechtszittingen direct met hun slachtoffers geconfronteerd. De intentie was dat wanneer de dader op directe wijze van berouw getuigde, communicatie met het slachtoffer mogelijk zou worden. Tegelijk kon de duivelse afmeting van de misdadiger die door het hoofd van het slachtoffer spookte, oog in oog met die misdadiger – klein en in gewetensnood in de beklagenbank – tot menselijke proporties slinken. Dat was de onderliggende ubuntu-gedachte. Zo kon rechtsgang een krachtige therapeutische werking hebben.

Bij deze toepassing van Afrikaanse levensfilosofie werd in eerste instantie gedacht aan een verzoening tussen leden van de verschillende Afrikaanse bevrijdingsorganisaties die elkaar in het verzet tegen de Apartheid naar het leven hadden gestaan. Zij waren groepsgewijs slachtoffer van de Apartheid. De door politiek ingegeven misdaden bleven weliswaar misdaden, maar moesten anders gewogen

worden. Onder druk van diverse kanten werd de rechts-gang van de Waarheids- en verzoeningscommissie ook voor de ‘andere, witte zijde’ opengesteld. De nieuwe democratische rechtsstaat Zuid-Afrika moest de tot op het bot verdeelde bevolking zoveel mogelijk verzoenen. Ook de staat werd hier dus niet abstract opgevat, maar als een rechtsstaat die geleefd diende te worden. Deze alternatieve rechtsgang, die misdaad en straf gelijkelijk als persoonlijke en maatschappelijke gewetenszaak positioneerde, kende successen, maar ook mislukkingen.¹³

Al met al betekent de ubuntu-rechtsopvatting als ander principe van recht, voor de westerse formeel juridisch georganiseerde rechtspraak een uitdaging. Te zien hoe van deze Afrikaanse benaderingswijze geleerd kan worden. Niet als alternatief, maar als noodzakelijke aanvulling, om werkelijk recht te doen aan het sprekend en handelend mens-zijn, aan waarlijke *humanness*.

* * *

Henk Haenen studeerde geschiedenis en filosofie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en promoveerde aldaar in 2006 op *Afrikaans denken: ontmoeting, dialoog en frictie. Een filosofisch onderzoek*. In 2012 verscheen van zijn hand *Sage filosofie. Pleidooi voor Afrikaanse wegen naar zelfstandigheid*, Garant, Antwerpen en in 2016 *Ubuntu en Nelson Mandela. Afrikaanse filosofie van verzoening*, Damon, Budel.